

- ⁴⁴ Там же.
⁴⁵ Там же. — С. 714.
⁴⁶ ЦДАОВ України, ф. 1115, оп. 1, спр. 1, арк. 108.
⁴⁷ Там же.
⁴⁸ Конституційні акти України 1917—1920... — С. 70.
⁴⁹ Симоненко Р. Брест: Двобій війни і миру. — К., 1988. — С. 186.
⁵⁰ Боєчко В., Ганжа О., Захарчук Б. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. — К., 1994. — С. 18.
⁵¹ Там же.
⁵² ЦДАОВ України, ф. 1115, оп. 1, спр. 9—10, арк. 59.
⁵³ Левицький К. Назв, праця. — С. 734.
⁵⁴ Робітнич газета. — 1918. — 10 березня.
⁵⁵ Відродження. — 1918. — 16 квітня.
⁵⁶ Народна воля. — 1918. — 13 березня.

* * *

С. І. СВИТЛЕНКО (Дніпропетровськ)

Народництво в Україні: сучасний погляд на проблему

Народництво залишило помітний слід в історії України XIX — початку XX ст. В силу історичної специфіки становища українських земель, які тоді перебували під владою імперських режимів Габсбурів та Романових, народництво в Україні відзначалось етнічно-ідеологічною розмаїтістю й було представлене, двома головними "потокми" — українським та російським. Ці споріднені, типологічно близькі історичні явища розвивалися самостійно і водночас у взаємозв'язку, мали спільні й особливі риси.

За умов наявності на українських теренах різних народницьких потоків нагальним науковим завданням є їх чітка термінологічна ідентифікація. Аналіз різноманітних джерел дає змогу стверджувати, що головний зміст і особливості демократичного українства, принаймні стосовно другої половини XIX ст., найточніше відбиваються в такому узагальнюючому понятті, як "українське народолобство". Спробуємо довести це на підставі конкретних фактів.

Виникнення згаданого терміну припадає на початок 1860-х рр., коли ідеї вітчизняної демократії стали не тільки світоглядним дороговказом для окремих осіб або нечисленних і розпоршених гуртків та груп, а й засобом консолідації українського національного руху. Уперше це поняття було вжито публічно діячами київської української громади — одного з провідних осередків тогочасного демократичного українства — в посланні до "братів галичан", датованому 21 червня 1862 р. і видрукованому на шпальтах львівського часопису "Слово".

Київські громадівці зверталися до таких же прихильників народної справи в Галичині: "...На перший раз напишемо вам, милі Братя, про наш побит, про те, як життя у нас складається, які препони зустрічаються народному ділу, хто йому стає в заемогу, та яку межу проклали досі перед собою Українські народлобці" Автори листа констатували, що "народлобці складають в кожному городе свою громаду, удержують меж собою стосунки і заклали собі скрізь единакову мету: розвить свой народ на початках народних"².

Терміни "українські народлобці", "народлобці" використовуються в листі київських громадівців до однодумців з Галичини не випадково

й неодноразово. Безперечно, це були самоназви учасників українського демократичного руху не лише Києва, а й інших міст Наддніпрянщини. Вже тоді народолобський напрям мав цілком визначену мету, засоби та принципи діяльності, чітке розуміння своєї соціальної бази.

Про поширення в українському національному русі понять "українські народолубці", "народолубці" свідчить і звернення одного з його ідеологів П. О. Куліша до однодумців "українофілів", написане 28 серпня 1862 р. на хуторі Мотронівка. Торкаючись початків вітчизняного демократичного руху, автор звернення зазначав: "...Прийнялись ці спочатку дуже нечисленні народолубці за свою нову справу і почали її з вивчення простого народу українського, його мови, його звичаїв, побуту і його історії"³. За словами П. О. Куліша, українські діячі мали своїми ватажками людей "високого таланту" в галузі поезії та історії. Їхні імена прямо не названі автором, хоча з контексту випливає, що йдеться про Т. Г. Шевченка і М. І. Костомарова — ідейних лідерів Кирило-Мефодіївського братства. Орієнтація більшості українських народолубців на "пригнічених та скривджених" розглядається П. О. Кулішем — представником "правого" крила національного руху — як "фатальна крайність", що мала наслідком "ізолюваність нашої громади народолубців і — що найгірше — відчуження від нас багатьох людей багатих і різнобічно освічених..."⁴.

Отже, термін "українські народолубці" П. О. Куліш тлумачить досить широко, розуміючи під ним прихильників народної справи від кирило-мефодіївців до вітчизняних "шістдесятників". Звернення українського діяча є безперечним свідченням того, що на початку 1860-х рр. виявилися різні підходи до соціальної основи українського національного руху.

Негативні оцінки українських народолубців були притаманні київському часопису "Вестник Юго-Западной и Западной России", що видавався К. А. Говорським. Позиція цього друкованого органу відбилася в редакційній примітці до статті Св. І. П-ського "Народ проти хохломані", що, на думку редакції, наочно підтверджувала "самозванство й безтактність наших непрошених народолубців-хохломанів"⁵.

У наступне десятиліття поняття "народолубці", як і раніше, вживалося в публіцистиці, періодичних виданнях різних ідейних уподобань. Цікаві згадки про "народолубців" містилися в газеті "Киевский Телеграф", яка протягом 1874—1876 рр. стала неофіційним органом київської української громади. Так, на її шпальтах, зокрема, йшлося про "сумну долю козацької старшини, нізведену із п'єдесталу істориками-народолубцями", тощо⁶. Про "правобережних народолубів, які збираються навчати дітей по-малоросійськи", писав головний опонент "Киевского Телеграфа" — реакційно-консервативний часопис "Киевлянин"⁷.

Терміни "українське народолубство", "народолубство" неодноразово зустрічаються на шпальтах української преси, що видавалася за кордонами Російської імперії. Приміром, є вельми цікавою розвідка Ф. К. Вовка (Сірка) "Т. Г. Шевченко. Його думки про громадське життя", надрукована у "Громаді" М. П. Драгоманова (1879, № 4). Прикметно, що для автора згаданої статті поняття "українські народолубці" є самоназвою діячів вітчизняної демократії. На це вказує теза про те, що "ляхи-поміщики уживали українських народолубців хлопоманами"⁸.

Чимало даних для термінологічного аналізу вказаних понять подає публіцистична полеміка між Б. Д. Грінченком і М. П. Драгомановим, що точилася впродовж 1892—1893 рр. У цьому контексті значний дослідницький інтерес становлять "Листи з України Наддніпрянської" Б. Д. Грінченка, в яких, зокрема, наводиться класифікація патріотичної частини української інтелігенції в Росії.

За Б. Д. Грінченком, першу групу української патріотичної інтелігенції становлять "формальні націоналісти" ("українофіли"), які "виявляють прихильність до всього українського: до української мови, до української літератури, навіть до української одяжі, — але й тільки". Український діяч висловлює критичне зауваження стосовно цієї групи. "Ніякої позитивної праці від них сподіватися нема чого, — пояснює далі Б. Д. Грінченко, — бо позитивна українська праця можлива в нас тільки на народолюбній основі, а в цих людей перше стоїть націоналізм, а народолюбство — так собі"⁹.

До другої групи Б. Д. Грінченко відносить "радикалів". "Ся групка, — пише він далі, — проповідує любов до народу, говорить про працю для нього і має соціалістичний колір. Опріч того соціалістичного кольору (що багатьох дуже вражає), народолюбні ідеї в сієї групи такі, що до них буде прихильний всякий народолюбець"¹⁰.

Третю групу, що вийшла з першої ("українофільської"), Б. Д. Грінченко називає "свідомими українськими націоналами-народолюбцями", які "вважають русько-українську націю за націю самостійну, що має всі права, які звичайно повинна мати нація, — себто: права порядкувати по-своєму в своїй землі в справах просвітній, культурній, економічній, соціальній та політичній"¹¹.

Як бачимо, за класифікацією Б. Д. Грінченка, українське народолюбство як система світоглядних цінностей було різною мірою притаманне усім групам вітчизняного національного руху і стало тим чинником, що дозволяє поставити досить різні угруповання опозиційного українства в один типологічний ряд.

Не менш цінними є "Листи на Наддніпрянську Україну" М. П. Драгоманова — ідейного опонента Б. Д. Грінченка і водночас його ж об'єктивного союзника в українській національній справі. Полемізуючи з Б. Д. Грінченком, М. П. Драгоманов позначає демократичне українство різноманітними термінами, серед яких використовує й такі, як "народолюбець", "українські націонали-народолюбці", "національно-народолюбна" "партія", "група" тощо¹².

Назва "народолюбці" була органічною для діячів українського визвольного руху, про що свідчить їх епістолярна спадщина. Так, П. С. Єфименко писав полтавському громадівцю О. Я. Кониському із заслання: "Дякую за Ваш лист, за новини, а найбільше за Вашу працю для народної освіти. Ви своїми листами до Комітету Грамотності зробили для народу більше, ніж кожен з наших народолюбців"¹³.

Багатий матеріал для змістовного аналізу термінів "народолюбство", "народолюбець" подає "Щоденник" О. Ф. Кістяківського. Запис від 19 лютого 1876 р. вказує на те, що О. Ф. Кістяківський вживає поняття "народолюбці" стосовно не тільки Наддніпрянщини, а й Галичини, до того ж не тільки у просторі, але й у часі, бо запис від 22 вересня 1876 р. містить згадку про "демократизм і народолюбство" "шістдесятника" О. О. Козлова¹⁴. Невипадковість використання цього поняття стосовно доби 1860-х рр. підтверджує запис від 19 травня 1880 р., в якому йдеться про "українофіла і київського громадянина шістдесятих років" Б. С. Познанського. За словами О. Ф. Кістяківського, це "один із тих народолюбців, які мріяли своє народолюбство поставити на практичний ґрунт, хотіли бути народолюбцями не на словах, а на ділі"¹⁵. У запису від 17 лютого 1880 р. О. Ф. Кістяківський вживає поняття "народолюбство" й стосовно себе і не в ретроспективному контексті, а як стан свого світогляду¹⁶.

Поняття "народолюбство" дістало відбиток і на сторінках мемуарної літератури. Приміром, М. П. Драгоманов неодноразово вживав цей термін, починаючи від "Австро-руських споминів" й до своєї "Відповіді" з приводу 30-річчя громадської праці у 1895 р. Останнє джерело дуже

показове щодо розуміння цим політичним діячем місця і ролі "українського народолобства" у його світогляді та діяльності. "Коли я претендую на що-небудь, — звертався на схилі свого життя М. П. Драгоманов до народолобців в Україні, — то лишень на те, щоб проповідати і пробувати прикладом до політичної практики ті провідні думки, до котрих дійшли в 40-ві роки славні братчики Кирило-Мехтодієвські, і котрі лежали в основі українського народолобства мого і товаришів, в наші молоді часи, в 60-ті і 70-ті роки, звісно, з одмінами, котрі принесли всесвітня наука і політика в новіші часи"¹⁷.

Про громадську популярність ідеї народолобства згадувалось у споминах О. Ф. Кістяківського про відомого українського діяча П. П. Чубинського, опублікованих на сторінках "Киевской Старини" 1884 р. Торкаючись доби початку 1860-х рр., мемуарист зазначає: "Ідеї народолобства і народовивчення були у своєму зеніті"¹⁸. Подібна термінологія зустрічається і в спогадах В. Б. Антоновича (М. Подорожного) про ідеолога українського національного руху М. І. Костомарова, який називається автором споминів "істориком-народолобцем"¹⁹.

У перші десятиліття ХХ ст. поняття "народолобці", "народолобство" також використовувались у мемуарах учасників визвольного руху. Так, колишній соціально-революційний народник 1870—1880-х рр., катеринославець К. Є. Котов, подаючи ретроспекцію формування свого світогляду в молодості, писав, що у ньому вже в гімназичні роки "жевріла іскра народолобства"²⁰. Про "народолобні елементи на Україні" доби революційних подій 1905—1907 рр. залишив мемуарні свідчення український громадсько-політичний діяч О. Г. Лотоцький²¹.

Поряд з поняттями "українські народолобці", "українське народолобство" для ідентифікації вітчизняного національного руху пореформеної доби використовувались й інші терміни. З початку 1860-х рр. синонімічними назвами українських "народолобців", "народолобства" стали такі поняття, як "хлопомани", "хлопоманія". Однією з поширених самоназв діячів українського національного руху пореформеної доби стали терміни "громадівці", "громадівство"²². Їх поява на початку 1860-х рр. була пов'язана з утворенням у Києві, Полтаві, Чернігові, Харкові та деяких інших містах "українських громад" — напівлегальних гуртків, основу яких становила вітчизняна опозиційна інтелігенція. Подібні організаційні осередки існували в Україні не тільки в другій половині ХІХ ст., а й на початку ХХ. Втім, згадані поняття мали все ж таки частковий характер, тому що учасники українського визвольного руху діяли не тільки в межах "громад", а й інших гуртків або навіть окремо, не об'єднуючись в якісь організаційні структури.

Цікавий матеріал для аналізу вказаних термінів містить творча спадщина М. П. Драгоманова.

Прихильників нових соціальних порядків у різних країнах М. П. Драгоманов називає "соціалістами-громадівцями". Залучаючи в один типологічний ряд громадівців "усіх недержавних і служивських пород в Європі", український діяч висловлюється за те, щоб "громадівці фламандські, українські, чеські, сербські і т. і.", "оступаючись кожний за свою породу, були б в той же час і явними прихильниками громад мужицьких"²³. Така постановка питання є не що інше, як втілення ідеї національного народолобства.

У праці "Шевченко, українофілі і соціалізм" М. П. Драгоманов неодноразово використовує термін "українські громадівці", розкриваючи його зміст. Аналіз цих місць творчої спадщини видатного мислителя переконує, що поняття "українські громадівці" є близьким, але не тотожним терміну "українські народолобці", оскільки останній дещо ширший. По-перше, М. П. Драгоманов вкладає в термін "українське громадівство" соціалістичний зміст і відокремлює його від інших груп в

українському національному русі. Про це, зокрема, свідчить така думка: "Критично-історичний же перегляд життя й писання Шевченкового може багато чому навчити українолюбців і почасти українських громадівців. По-друге, "українські громадівці", за М. П. Драгомановим, мають виступати "серед наших селян, цих безперечних українців, приміром європейських городян"²⁴. Ця думка є свідченням ідейної орієнтації українського видатного політика не тільки на національні, а й загальноєвропейські демократичні цінності. Втім, подібний підхід поділяли далеко не всі учасники українського національного руху. Отже, поняття "українські громадівці" репрезентувало лише частину демократичного українства як в організаційному, так і в ідеологічному вимірі.

У публіцистиці М. П. Драгоманова використовується й термін "українське народовство". В праці "Антракт з історії українофільства (1863—1872)" є згадки про "наших (наддніпрянських. — Авт.) і галицьких народовців", про "народовців-романтиків" тощо. У "Передньому слові до "Громади" "народовці" ототожнюються з "демократами", а в "Листах на Наддніпрянську Україну" "українська демократія" асоціюється з "хлопоманією" чи "народовством". Проте, як видно з *джерел*, термін "народовство" закріпився на теренах Галичини і в силу історичних умов розвитку цього краю набув певної специфіки²⁶. Тому, на наш погляд, дану назву не варто використовувати як узагальнюючу для усього вітчизняного визвольного руху.

Загалом представники українського національного руху пореформеної доби дістали різні назви в історичних джерелах. Це, зокрема, "громадівці", "малорусофіли", "русинофіли", "українолюбці", "українофіли", "українські народовці", "українські народолубці", "українці", "українські хлопомани", "хохломи", "українські соціалісти-федералісти" тощо. Усі ці поняття відбивають одне й те ж саме історичне явище, хоча є різними за походженням, рівнем автентичності, вірогідності та репрезентативності.

Аналіз джерел переконує, що термін "українське народолубство" — найбільш вдале узагальнююче поняття для ідентифікації українського національного руху другої половини XIX ст. Впродовж кількох десятиліть воно служило однією з найпоширеніших самоназв демократичного українства, причому його вітчизняне походження не викликає сумнівів. Важливо, що цей термін адекватно відбивав головний зміст і особливості українського руху в підросійській Україні. Усе це знаходить підтвердження в різноманітних і непоодиноких джерелах: публіцистиці, приватному листуванні, щоденниках, мемуарах, позасудовому офіційному діловодстві.

Скасування кріпацтва, проведення буржуазних реформ 1860—1870-х рр. сприяли виникненню такої суспільної атмосфери, коли помітним чинником громадського життя став демократичний рух російської інтелігенції. Для його ідентифікації виникає відповідна термінологія.

Вже на початку 1860-х рр. серед російських демократів з'явилося поняття "народники", під яким розуміли демократично налаштованих, схильних до реформаторства людей, симпатиків народу. Однак впродовж 1860-х рр. згаданий термін не дістав поширення²¹.

Відомий діяч визвольного руху Я. В. Стефанович вважав, що поняття "народництво" виникло на півдні Російської імперії. Проте знаний історик Б. П. Козьмін, який зробив докладний термінологічний аналіз цієї назви, обґрунтовано висловився за "північне", тобто суто російське її походження.

У російському визвольному русі терміни "народник", "народництво" почали поширюватися лише після масового "ходіння в народ" 1874 р., а утвердилися за часів "Землі і Волі" 1876—1879 рр. Тоді ж землевольці стали називати "народниками" й своїх попередників —

російських революційних демократів 1860-х рр. Пізніше поняття "народники", "народництво" трактуються досить широко, адже свою приналежність до них засвідчили як "народовольці", так і "чорнопередільці". Проте наприкінці 1870-х — упродовж 1880-х рр. дані назви були все ж таки ближчими до "Чорного Переділу" та його наступників, хоча діячі "Народної Волі" від них офіційно не відмовлялися. З 1880-х рр. вказані терміни широко входять у легальну літературу, хоча й не мають чітко окресленого визначення²⁹.

У 1870—1880-х рр. російське народництво значно поширилося в губерніях підросійської України. Прикметно, що поняття "народники", "народництво" в той час не стали самоназвами українських народолюбців. Утім М. П. Драгоманов, який добре розумів різницю між українським і російським демократичним рухом, уже в 1880-х рр. епізодично використовував термін "українофільське народництво". Водночас на початку 1880-х рр. поняття "малоруське народництво" вживається тими учасниками визвольного руху, які були близькі до "Народної Волі", хоча повністю не поділяли її програмно-тактичних настанов і прагнули розробити нову програму боротьби у відповідності з особливостями України³⁰.

Цікаво, що у 1870—1880-х рр. терміни "народники", "народництво" були не єдиними узагальнюючими назвами російського радикального народництва. "Чайковці", "лавристи", "бунтарі", "якобінці", "землевольці", "народовольці", "чорнопередільці" та інші вважали себе "соціалістами-революціонерами", прихильниками "соціально-революційної" "партії", "руху", "справи". Саме ці узагальнюючі поняття стали невід'ємною частиною термінології судово-слідчої та позасудової офіційної документації³¹. Різноманітні джерела свідчать про поширеність ще одного синонімічного терміну — "радикали"³².

На початку ХХ ст. М. С. Грушевський, П. С. Єфименко та інші представники вітчизняної історіографії вживали у своїх працях терміни "українське народництво", хоча поряд використовували й інші назви — "народолобець", "народолюбці", "народолюбка", "народолюбство" тощо³³. Поступово поняття "українське народництво" утвердилось в історіографії першої третини ХХ ст.³⁴ Цьому сприяли й деякі відомі діячі визвольного руху, зокрема С. Ф. Русова, В. К. Дебогорій-Мокрієвич, які у своїх споминах писали про українолюбство 1860-х рр. як про "народницький просвітницький рух", згадували про "українофілів-народників" 1870-х рр. тощо³⁵.

Поняття ж "народолюбство" не дістало широкого вжитку в історіографії. Проте такі визнані фахівці з народницької проблематики, як С. Н. Валк, Б. П. Козьмін, В. М. Фігнер, вдавалися до його використання, хоча не визначали його термінологічного змісту³⁶. З 1930-х рр. це поняття практично забули та й сама наукова проблема "українського народництва" після розгрому школи М. С. Грушевського була поставлена під сумнів і не підлягала вивченню в радянській історіографії.

Останнім часом термін "народолюбці" починає повертатися із забуття. Так, російський історик М. О. Троїцький, широко використовуючи поняття "народники", поряд з цим вживає узагальнюючий термін "народолюбці", щоправда, стосовно російських революціонерів 1860—1870-х рр.³⁷ Сучасний дослідник з української діаспори Л. Винар додержується термінологічної розмаїтості, використовуючи паралельно такі поняття, як "українські народники", "українські народовці", "українські народолюбці", "українолюбці" та "хлопомани"³⁸.

Наведений джерелознавчий та історіографічний аналіз термінології дає підстави стверджувати, що два головних народницьких потоки на теренах підросійської України другої половини ХІХ ст. найточніше ідентифікувати з такими узагальнюючими самоназвами, як "українське

народолюбство" і "російське народництво", які є найбільш автентичними, вірогідними та репрезентативними. Водночас, враховуючи історіографічну традицію, весь народницький спектр можна було б визначити поняттям "народництво в Україні". Застосування вказаних термінологічних відмінностей не є "трою слів", а проявом необхідності чітко виявити спільне, споріднене й оригінальне, специфічне у двох народницьких потоках.

Типологічна близькість, спорідненість українського народолюбства і російського, народництва зумовлюється впливом цілої низки однорідних чинників. Обидва народницькі потоки зароджуються в першій половині XIX ст., тобто в перехідну епоху від кріпосництва до утвердження капіталізму, коли ще зберігались істотні залишки феодальних виробничих відносин, а нові — буржуазні — були недостатньо зрілими. Все це відбивалося на соціальній структурі суспільства з притаманним їй домінуванням дрібного товаровиробника — селянина. Якраз на цю соціальну силу й орієнтувалися представники прогресивної частини української та російської інтелігенції з дворянства та різночинства, які становили ядро опозиційного демократичного руху, за умов слабкості нових класів — буржуазії та робітництва. Формування обох народницьких потоків відбувалося в межах однієї країни — Російської держави, надбудова якої ґрунтувалася на монархічному режимі, з великодержавною імперською ідеологією, відсутністю політичних свобод, заборонаю і переслідуванням опозиційних рухів.

Українське народолюбство і російське народництво мали чимало спільних ідейних витоків. Це, зокрема, ідеї вітчизняного і зарубіжного просвітництва, ліберального реформізму, демократизму, радикалізму, утопічного соціалізму, позитивізму в філософії, історіософії, природознавстві, природно-наукового матеріалізму, суб'єктивної соціології тощо. Прихильники обох народницьких потоків мали такі однорідні етичні витоки, як патріотизм національних традицій, християнська мораль, засади просвітництва і романтизму.

Діячі українського народолюбства і російського народництва були спадкоємцями, визвольних традицій масових народних рухів — Запорозької Січі та Коліївщини, разінщини та пугачовщини, а також попередніх поколінь визвольного руху: О. М. Радищева та декабристів, західників та слов'янофілів, кирило-мефодіївців та петрашевців, таких явищ світового революційного процесу, як американська та Велика французька революції XVIII ст.

За своєю сутністю це споріднені історичні явища, національні (східнослов'янські) форми європейського демократизму. Фундаментальною ідейною основою світогляду українського народолюбства і російського народництва стало антифеодальне, загальнодемократичне начало. Учасники обох народницьких потоків органічно не сприймали морально-етичний, соціально-політичний деспотизм, виходили з гуманістичних цінностей і прагнули до оновлення суспільства. Пріоритетні завдання вони вбачали в тому, щоб пізнати "народний ідеал", "розчинитися" в народі, присвятити себе служінню й захисту інтересів "принижених" та "схованих" з метою "віддати свій борг народів". Ідеї народницької (селянської) демократії поєднувались у світогляді народолюбців і народників з утопічно-соціалістичними поглядами. Пробуджуючи самосвідомість народу, українські та російські демократи тієї доби пов'язували історичну перспективу з народовладдям, хоча шлях до нього розуміли по-різному.

Обидва народницькі потоки в Україні розвивалися самостійно і водночас знаходилися в нерозривному зв'язку. Їх типологічну спорідненість добре усвідомлював М. П. Драгоманов, який вважав, що між ними "дуже багато точок стику, особливо в теоретичних засадах"³⁹. Ідейна

близькість зумовлювала чимало аналогічного в практичній діяльності українських народолюбців та російських народників. Досить згадати досвід недільних шкіл або "ходіння в народ".

Українські народолюбці та російські народники прямо чи опосередковано взаємовпливали один на одного. Тимчасовий Одеський генерал-губернатор Е. І. Тотлебен, аналізуючи наприкінці 1879 р. відносини та зв'язки "соціал-революційної та українофільської партій", дійшов висновку, що "українофільська партія має значний вплив на соціальний рух у Росії", а "з українофілів виходять відмінні "народники", називаючи при цьому імена Я. В. Стефановича, І. В. Бохановського, В. К. Дебогорія-Мокрієвича, С. П. Ковалика, Д. А. Лизогуба, Б. Х. Кравцова, Ф. В. Волховського, Й. І. Каблиця, В. О. Малинки, К. К. Брешковської, Є. М. Ковальської та ін.⁴⁰ Це явище помітив і М. П. Драгоманов, який вказував: "Взагалі в Україні тільки нелогічний народник може не стати українофілом, і навпаки"⁴¹. Усе це переконує, що розвиток двох народницьких потоків доцільно розглядати комплексно, а не відокремлено.

Водночас українське народолюбство і російське народництво не були тотожними етнічно-ідеологічними напрямками, а мали специфічні особливості. Причини цього слід шукати в тому, що вказані народницькі потоки виникли цілком самостійно на історичному ґрунті двох, хоч і близьких, але самотуніх народів.

¹ Слово. — 1862. — Ч. 58. — С. 227.

² Там же. — С. 226—227.

³ Кулиш П. Украинофилам // Зап. Укр. Наук, товариства в Києві. — К., 1911. — Кн. 8. — С. 69.

⁴ Там же. — С. 72.

⁵ Вестник Юго-Западной и Западной России. — 1864. — Кн. 11. — С. 22.

⁶ Див.: Киевский Телеграф. — 1874. — № 109; 1875. — № 79, 84.

⁷ Киевлянин. — 1874. — № 111.

⁸ Громада. Українська збірка. — Женева, 1879. — № 4. — С. 71.

⁹ Див.: Грінченко Б. — Драгоманов М. Діалоги про українську національну справу. — К., 1994. — С. 102.

¹⁰ Там же. — С. 103.

¹¹ Там же. — С. 105.

¹² Там же. — С. 193, 202, 204, 205.

¹³ Інститут літератури НАН України. Відділ рукописних фондів текстології, ф. 77, спр. 125, арк. 142—143.

¹⁴ Кістяківський О. Ф. Щоденник (1874—1885): У 2 т. — К., 1994. — Т. 1. — С. 89; К., 1995. — Т. 2. — С. 190.

¹⁵ Там же. — Т. 1. — С. 161.

¹⁶ Там же. — С. 74.

¹⁷ Михайло Петрович Драгоманов, 1841—1895. Єго юбилей, смерть, автобіографія і опис творів / Зладив і видав М. Павлик. — Львів, 1896. — С. 105.

¹⁸ Кістяковський А. Ф. Павел Платонович Чубинский // Киевская Старина. — 1884. — Февраль. — Т. 8. — С. 343.

¹⁹ Подорожній Н. [Антонович В. Б.] Из памятной книжки (Воспоминание о Н. И. Костомарове) // Там же. — 1895. — № 4. — С. 33.

²⁰ Котов К. Записки землевольца. — Харьков, 1925. — С. 38.

²¹ Лотоцький О. Сторінки минулого: У 3 ч. — Варшава, 1934. — Ч. 3. — С. 85.

²² Драгоманов М. П. Вибране. — К., 1991. — С. 284, 421, 428.

²³ Там же. — С. 325.

²⁴ Там же. — С. 421, 428.

²⁵ Там же. — С. 229, 230, 322.

²⁶ Там же. — С. 402; ЦДА України у Львові, ф. 663, оп. 1, спр. 249, арк. 1.

²⁷ Козьмин Б. "Народники" и "народничество" // Вопросы литературы. — 1957. — № 9. — С. 119, 120.

²⁸ Там же. — С. 118.

²⁹ Там же. — С. 119, 122—123.

³⁰ Драгоманов М. П. Политические произведения. — Paris, 1906. — Т. 2. — С. 419; ЛНБ НАНУ. ВР, ф. 11, спр. 1140, 82, арк. 8 зв.; ЦДА України у Києві, ф. 301, оп. 71, спр. 100, арк. 199, 200.

³¹ Революционное народничество 70-х годов XIX века: Сб. докум. и матер.: В 2 т. / Ред. кол.: С. Н. Валк, С. С. Волк, Б. С. Итенберг, Ш. М. Левин. — М., 1964. — Т. 1. — С. 28, 46, 51, 360, 372; ДАРФ, ф. 109, 3 експ., 1874 р., спр. 144; ф. 102, 3 діл-во, 1881 р., спр. 20 та ін.

³² ЦДА України у Києві, ф. 347, оп. 1, спр. 2, арк. 242; ЦДАВО України, ф. 808, оп. 2, спр. 91, арк. 56 зв.; Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці. — К., 1970. — Т. 1. — С. 59; Житецкий И. Литературные воспоминания о семидесятих годах // Вестник Европы. — 1908. — № 10. — С. 616.

³⁵ Зап. Укр. Наук. товариства в Києві. — К., 1913. — Кн. 11. — С. 9; Киевская Старина. — 1900. — Октябрь. — С. 83—122; Там же. — 1906. — Июль—август. — С. 338—376; Украинская Жизнь. — 1913. — № 7—8. — С. 94.

³⁴ О д н и н е ц П. [Ефименко П. С.] К вопросу об украинском народничестве: опыт программных вопросов для изучения украинской национальной идеи. — Киев, 1906; Грушевский М. С. Движение политической и общественной мысли в XIX столетии. СПб., 1907; К о б е р с ь к и й К. Українське народництво по обох боках Збруча. — Львів; Коломия, 1924; Я в о р е ь к и й М. Нариси з історії революційної боротьби на Україні. — Харків, 1927. — Т. 1; та ін.

³⁵ Див.: Укр. Жизнь. — 1913. — № 2. — С. 48; Деятели СССР и революционного движения России: Энцикл. слов. Гранат. — М., 1989. — С. 63.

³⁶ Див.: Красный архив. — 1927. — Т. 1. — С. 209; Російська державна бібліотека. Відділ рукописів. Ф. 520. З. 20, арк. 1; Російський державний архів літератури і мистецтва, ф. 1185, оп. 1, спр. 161, арк. 23.

³⁷ Т р о и ц к и й Н. А. Лекции по русекой истории XIX в. Краткий курс. — Саратов, 1994. — С. 165.

³⁸ В и н а р Л ю б о м и р. Михайло Грушевський — історик і будівничий нації. Статті і матеріали. — Нью-Йорк; Київ; Торонто, 1995. — С. 90—91.

³⁹ РДБ ВР, ф. 383, л. 23, арк. 7 зв.

⁴⁰ ЦДА України у Києві, ф. 442, оп. 829, спр. 416, арк. 16.

⁴¹ Русское Богатство. — 1881. — Ноябрь. — С. 124—125.

(Далі буде)

В. Г. САРБЕЙ (Київ)

Богдан Хмельницький у науково-творчій спадщині академіка О. І. Левицького

9 травня 1997 р. минає 75 років від дня смерті академіка Ореста Івановича Левицького (25.XIII1848—9.V.1922) — одного з корифеїв української історіографії — історика, етнографа, правознавця, археографа і архівіста, одного з фундаторів НАНУ, який з осені 1919 р. протягом двох років фактично виконував обов'язки президента Української Академії наук (УАН), а 27 березня 1922 р. був офіційно обраний на цю посаду. На жаль, в умовах комуністичного тоталітаризму 30—80-х рр. факт президентства О. І. Левицького в УАН зовсім не відображений у виданнях, які висвітлювали її історію. Та й про його науково-фахові заслуги розповідалося надто фрагментарно, і тому його творчий доробок — значний за обсягом і важливий за змістом — залишився невивченим.

Спроба автора цих рядків разом з науковим співробітником Л. Г. Москвич, яка в кінці 60-х років натрапила у відділі рукописів Центральної наукової бібліотеки Академії наук України на великий масив неопублікованих документів з історії УАН, якнайповніше висвітлити творчу спадщину О. І. Левицького та його роль у функціонуванні Академії наук не знайшла офіційної підтримки. Нашу доповідну записку з цього приводу, направлену 4 травня 1970 р. тодішньому директорові Інституту історії АН УРСР академіку АН УРСР А. Д. Скабі, було "покладено в довгий ящик" ². Адже вже розпочинався період так званої "маланчуківщини" — чергової кампанії властей предрержащих проти українства.

І лише в роки "перебудови" наші доповідні були зустрінуті прихильно, а 22 грудня 1989 р. за підписом академіка Б. Є. Патона вийшла постанова Президії АН УРСР № 489 "Про актуальні маловивчені питання історії заснування та перших років діяльності Академії наук УРСР". Нею було затверджено цілу систему заходів для вшанування пам'яті академіка О. І. Левицького як одного з перших